

V. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

УДК 341.9

Деяк Я.В.,
адвокат, студент 2 курсу магістратури
заочної форми навчання
відділення післядипломної освіти
кафедри міжнародного приватного права
Інституту міжнародних відносин Київського
національного університету імені Тараса Шевченка

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ ВЗАЄМНОСТІ В ІНСТИТУТІ ВИЗНАННЯ ТА ВИКОНАННЯ ІНОЗЕМНИХ СУДОВИХ РІШЕНЬ

В статті проведено правовий аналіз застосування принципу взаємності в інституті визнання та виконання іноземних судових рішень. Автором розглянуто головні шляхи міжнародного-правового застосування зазначеного принципу на

прикладах іноземних країн та визначено основні проблеми пов'язані із вказаним застосуванням.

Ключові слова: принцип взаємності, іноземне судове рішення, визнання та виконання іноземного судового рішення, міжнародний цивільний процес, міжнародний договір.

В статті проведено правовий аналіз застосування принципу взаємності в інституті визнання і виконання іноземних рішень. Автором розглянуто основні шляхи міжнародно-правового застосування даного принципу на прикладах зарубіжних країн, а також визначено основні проблеми, пов'язані з вказаним застосуванням.

Ключевые слова: принцип взаимности, иностранное судебное решение, признание и исполнение иностранного судебного решения, международный гражданский процесс, международный договор.

The article gives a legal analysis of the application of the principle of reciprocity, the institute of recognition and enforcement of foreign judgments. The author considers the main ways of international law application of this principle on the examples of foreign countries and the main challenges associated with the specified application.

Keywords: the principle of reciprocity, the foreign judgment recognition and enforcement of foreign judgments, international civil procedure, international treaty.

Постановка проблеми. Визнання та виконання іноземних судових рішень, зокрема в Україні, є однією з найактуальніших проблем міжнародного цивільного процесу. Перш за все це обумовлено територіальністю дії вказаних судових рішень, яка обмежується кордонами держави, судовий орган якої зазначене рішення ухвалив.

Головним чином регулювання зазначеної сфери права здійснюється за допомогою відповідних двобічних та багатосторонніх договорів про правову допомогу між конкретними державами. При цьому, могутні інструменти, що

ратифіковані більшістю країн світу, такі як Нью-Йоркська конвенція про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень 1958 р., в сфері виконання рішень національних судових органів, на даний момент відсутні.

В той же час, навіть за наявності міжнародних договорів, процес визнання та приведення до виконання іноземних судових рішень в кожній країні різниться, зокрема за рахунок застосування саме принципу взаємності.

Зазначений принцип є основоположним для більшості країн світу в сфері міжнародного цивільного процесу, однак його застосування є добровільним бажанням кожної країни в зв'язку із «м'якою» формою міжнародного права. Відповідно, існують непоодинокі проблеми із визнанням або виконанням іноземних судових рішень в інших державах, що негативно впливає на розвиток економічних відносин.

Аналіз дослідження даної проблеми. В даній роботі зосереджено увагу та проаналізовано зокрема: похідну від принципу взаємності доктрину ввічливості (Жарко А.Л.), наслідки застосування принципу взаємності в міжнародному цивільному процесі (Косова М.), наявні форми принципу взаємності в міжнародному приватному праві (Мироненко І.В.), проблеми застосування зазначеного принципу (Бірюков П.М.), аспекти застосування в країнах ЄС, зокрема Німеччині (Навроцький А.), а також роль національного закону та міжнародного договору у забезпеченні взаємності при визнанні та виконання іноземних судових рішень (Цірат Г.А.). Крім того, використано нормативно-правові акти, які стосуються питання освітленого в даній статті, зокрема України, РФ, Швейцарії, а також міжнародні документи (Статут ООН, Луганська конвенція 2007 р., тощо).

Метою даної статті є визначення основних проблем застосування принципу взаємності в міжнародному цивільному процесі, аналіз діючої практики міжнародного застосування вказаного принципу, а також визначення найбільш поширених способів нормативно-правового регулювання застосування вище зазначеного принципу.

Виклад основного матеріалу. Однією із основ ефективної міжнародної співпраці держав, є застосування спеціального принципу, який набув значного поширення в сфері міжнародного приватного права, а саме - «принципу взаємності».

Ідея взаємності та заснований на ній зазначений юридичний принцип є одним із базисних основ права, яка в водночас є і однією із загальних засад для самих різних правових галузей (приватно-правових і публічно-правових), причому як на національному, так і на міжнародному рівні .

Принцип взаємності в міжнародному приватному праві є проявом схожого принципу в міжнародному публічному праві - принципу рівності і співпраці держав, закріпленого в статті 2 Статуту Організації Об'єднаних Націй [5]. Обидва принципи носять характер надімперативних норм, а відповідно мають вищу юридичну силу.

Найбільш поширений результат застосування вказаного принципу, зокрема в сфері міжнародного цивільного процесу, полягає в тому, що держава, в якій запитується виконання іноземного судового рішення може відмовити у подібному виконанні у випадку, якщо державою-місцем походження судового рішення, допускається перегляд судових рішень винесених першою державою. Дія цього принципу також застосовується і на виконання іноземних судових рішень.

Можливо, частково з цим пов'язане існування іншої доктрини виконання іноземних судових рішень, яка має назву «доктрина міжнародної ввічливості», яку активно використовує Сполучене Королівство починаючи з 1842 р. Зазначена доктрина передбачає виконання іноземних судових рішень з міркувань ввічливості, дії щодо якої вважаються свого роду дотриманням «етикету» між державами. Якщо ж держава відмовляється дотримуватися норм такого етикету, то її поведінка розглядається як нехтування іноземним суверенітетом [10].

При цьому, обов'язок для певної держави визнавати та виконувати іноземне судове рішення, у зв'язку із диспозитивною природою норм («soft law») міжнародного права, відсутній. Спірним також є питання про взаємність між

державами щодо виконання іноземних судових рішень: багато національних законодавців відмовились від забезпечення взаємності у певних галузях, насамперед – у сімейному праві.

Проблема взаємності також безпосередньо пов'язана з такою об'єктивною реальністю сучасного світу, як взаємозалежність держав. Держави докладають всіх зусиль для розвитку економічних, соціальних та правоохоронних відносин на засадах рівноправності. Зазначена рівноправність знаходить своє вираження і у взаємному визнанні державами дії їх законів незалежно від приналежності держави до тієї чи іншої суспільної формації. Без зазначеного визнання відповідна співпраця між країнами неможлива.

Юридичний зміст поняття «принцип взаємності» має багато спільного з однойменним поняттям, який вживається у побуті: чи це стосується надання певних прав, чи то необхідності виконання будь-яких робіт - все це забезпечується принципом взаємності за умови виконання іншою стороною аналогічних дій.

Принцип взаємності в міжнародному приватному праві існує в двох формах:

1. позитивна взаємність, за якої держави визначають певні права та свободи, якими можуть користуватися на їхній території фізичні та юридичні особи інших країн;
2. негативна взаємність, за якої держава може встановити обмеження для фізичних або юридичних осіб іншої держави, у відповідь на введення таких же обмежень для вітчизняних суб'єктів в іншій державі, так звані реторсії. [12, с. 71].

В міжнародному цивільному процесі, зокрема в питаннях, які стосуються визнання та виконання іноземних судових рішень, принцип взаємності передбачає зокрема наступне:

1. забезпечення визнання та виконання іноземних судових рішень за умови, якщо країною-місцем походження цього рішення, забезпечуються аналогічні дії стосовно судових рішень першої країни;
2. виконання судових доручень виданих іноземними судовими органами при аналогічному виконанні доручень судів першої держави;

3. надання іноземцям в одній державі таких же прав, свобод і можливостей, якими володіють громадяни зазначеної держави у відповідній державі-місці походження іноземця;

4. забезпечення застосування норм іноземного права за умови, якщо в зазначеній країні, в таких самих випадках до аналогічних відносин, застосовується право першої держави [11, с. 26-27].

Здебільшого, принцип взаємності закріплюється відповідними положеннями міжнародних договорів про надання правової допомоги, які укладаються між двома чи групою держав. У випадках, коли таке закріплення на міжнародно-договірному рівні відсутнє, вважається, що підстави для виконання певних зобов'язань із застосування принципу взаємності в державі відсутні.

Однак, практика деяких держав передбачає, що навіть за відсутності міжнародного дво- та багатостороннього договору, а також імперативної норми законодавства, які б закріплювали застосування принципу взаємності, зокрема в інституті визнання та виконання іноземних судових рішень по відношенню до іноземців, застосування принципу взаємності здійснюється без відповідної «перевірки» аналогічної ситуації в іноземній державі щодо громадян іншої держави [6, с. 36].

У зв'язку із незастосуванням принципу взаємності виникає питання реторсії, тобто про застосування відповідних обмежень в застосуванні вище згаданого принципу. Якщо одна держава вживає заходів, що завдають безпідставну, в порядку дискримінації, шкоду інтересам іншої держави, або її громадянам, то інша держава може прийняти відповідні обмежувальні заходи. Метою таких заходів є зазвичай досягнення скасування обмежень, встановлених першою державою та захист інтересів, як своїх громадян, так і загальнодержавного інтересу.

Дослідники, зокрема Х. Шак, зазначають, що проблема визнання та виконання іноземних судових рішень стала предметом переговорів при укладенні державами міжнародних договорів лише починаючи з XIX ст. Однак, навіть в теперішній час, багато держав не бажають випускати з рук даний засіб

впливу, доки не буде забезпечена взаємність з протилежного боку [16, с. 425].

Існуюча доктрина права закріплює ставлення до принципу взаємності як до негативного явища, оскільки будь-які вимоги щодо відповідної взаємності носить невизначений (абстрактний) та прямий характер, застосування якого може негативно вплинути на власних громадян цієї держави. В таких випадках принцип взаємності може виступати в ролі засобу тиску однієї держави на іншу з метою досягнення певних політичних чи економічних цілей, зокрема через призму шанобливого ставлення до судових рішень цієї держави за кордоном. Однак, незважаючи на вище зазначене, судовими органами багатьох держав застосовується правило «*favor recognitionis et executionis*» (лат. – «сприятливе ставлення до визнання і виконання іноземних рішень»).

Оскільки питання взаємності, зокрема в пострадянській доктрині міжнародного права, залишається спірним, Х. Шак вказує на те, що на перший погляд застосування принципу взаємності спрямоване на встановлення певної рівності між державами за межами міжнародних договорів. Однак, вимоги щодо застосування вказаної взаємності в питаннях визнання та виконання іноземних судових рішень навряд чи є придатним засобом для досягнення цієї мети [16, с. 426-427].

Як зазначає Цірат Г.А., радянська, а згодом і українська наука та законодавство «розглядали міжнародний договір як абсолютну умову, за наявності якої рішення іноземних судів допускалися до визнання та виконання на їх території. При цьому, наявність міжнародного договору на пряму не пов'язувалася із вирішенням питання встановлення режиму взаємності з відповідними державами, який власне і є суттєвою та однією з ключових складових інституту визнання та виконання іноземних судових рішень у цивільних та комерційних справах» [15, с. 317].

Таким чином, визнання та виконання іноземних судових рішень на власній території держави розглядається через призму виконання аналогічних дій з боку інших держав, а відтак – ґрунтується на принципах взаємності.

За критеріями ставлення до принципу взаємності, в питанні визнання та виконання іноземних судових рішень, держави умовно можна розділити на дві групи:

1. країни, які не встановлюють жорстких вимог дотримання принципу взаємності;

2. країни, які дотримуються принципу взаємності, як однієї з необхідних умов визнання і виконання іноземних судових рішень.

До першої групи можна віднести Швейцарію, де з прийняттям закону «Про міжнародне приватне право» в 1987 році було скасовано вимогу взаємності, як умову визнання і приведення у виконання іноземного судового рішення [3]. До цієї ж групи можна віднести і Італію, яка законодавчо не встановила вимоги щодо взаємності.

В Французькій Республіці встановлюється, що іноземне судове рішення має мати відповідну примусову силу для подальшого виконання на території цієї країни, яка наділяється шляхом винесення відповідного рішення французьким судом. При цьому, в французькій правовій доктрині не вимагається дотримання принципу взаємності. За загальним правилом судове рішення французького суду, відповідно до права іншої держави, має підлягати виконанню, але тільки після того, коли зазначене рішення буде піддано ревізії (огляду) [8, с. 534].

ЦПК Литви 2002 року передбачає, що рішення іноземних судів визнаються і виконуються, якщо немає встановлених в кодексі загальних підстав для відмови в такому визнанні та виконанні. При цьому, перегляд рішень по суті не буде допускається, а вимога взаємності не встановлюється [7, с. 454].

Певне виключення обов'язкового застосування принципу взаємності в питаннях міжнародного цивільного процесу передбачає угорське право. Так, вище зазначене право встановлює вимоги щодо взаємності для вичерпного переліку судових рішень, які ухвалені в спорах лише певного (обмеженого) кола спірних правовідносин, до яких зокрема відносяться рішення з майново-правових вимог, з питань місцезнаходження дитини, тощо. Вище зазначені іноземні судові рішення можуть підлягати виконанню на території

Угорщини лише у випадку дотримання принципу взаємності державою-місця прийняття іноземного судового рішення або в порядку, визначеному нормами відповідного міжнародного договору [15, с. 318].

В Україні однак, разом із прийняттям Закону «Про міжнародне приватне право», вище зазначений підхід зазнав змін та отримав більш сучасний формат, який передбачає, що взаємність може забезпечуватися договором, однак, за відсутності такого - діє презумпція взаємності, якщо інше не доведено [14].

Друга група, найбільш численна, це країни, де принцип взаємності відіграє головну роль в питаннях визнання та виконання іноземного судового рішення. До переліку таких країн можна віднести бувші країни СРСР (Білорусія, Російська Федерація, Узбекистан тощо), Німеччину, Чехію, Туреччину та багато інших держав.

На країни, які сформувалися на теренах бывшего СРСР серйозний вплив в процедурі розгляду іноземних судових рішень сформувалося законодавство СРСР. Підхід, який застосовувався Радянською республікою полягав у тому, що примусове виконання іноземних судових рішень можливе лише у випадках, передбачених відповідними міжнародними угодами між Радянським союзом та країнами-місця походження судового рішення.

Подібну практику перейняло і законодавство Російської Федерації, яка в статті 409 Цивільного процесуального кодексу закріпила необхідність наявності відповідного міжнародного договору, як передумову визнання та виконання іноземного судового рішення [9].

Так, норми турецького законодавства встановлюють необхідність дотримання вимог принципу взаємності стосовно всіх іноземних судових рішень, не обмежуючи в свою чергу характер спірних правовідносин. Такий випадок застосування взаємності може бути забезпечений як правовими нормами держави-місця походження вказаного судового рішення, яке потребує визнання чи виконання, так і наявністю відповідного міжнародного договору [15, с. 319].

Взаємність як неодмінна умова видачі екзекватури закріплена в законодавстві багатьох держав: «Екзекватура на іноземні судові постанови не видається, якщо ... держава, де рішення або постанова була винесена, не дотримується правило про взаємність» (ст. 11 Кодексу МПП Тунісу) [8, с. 534].

Принцип взаємності зокрема використовується і в КНР, де відповідно до Закону про цивільну процедуру 1991 року, в усіх передбачених цим законом випадках (виконання рішення суду КНР проти сторони, яка не перебуває на території КНР, виконання рішення міжнародного арбітражного органу (третейського суду), коли сторона або її майно не знаходиться на території КНР, визнання і виконання в КНР рішення, прийнятого іноземним судом), виконання може мати місце відповідно до міжнародного договору або на підставі принципу взаємності (статті 266 – 269) [7, с. 456].

Дотримання вище вказаного принципу здійснюється і в законодавстві Німеччини. Відповідно до п. 5 § 328 Цивільного процесуального кодексу ФРН на території цієї держави не виконуються рішення іноземних судів, якщо не забезпечена взаємність виконання іншою. Дане визначення ставить визнання і виконання рішення німецького судового органу в залежність від того, чи буде воно виконане на території цієї країни, де винесене [13].

Відмінною від вище зазначених системою визнання і виконання іноземних судових рішень виділяється Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, яке сформувало власну оригінальну систему так званого «позовного виконання» судового акту іншої держави, без необхідності звертання уваги на дотримання принципу взаємності. Зазначена система складається з трьох різних режимів виконання судових рішень, а саме:

1. режим для країн ЄС (відповідно до регламентів ЄС №1215/2012, № 44/2001, Луганської конвенції 2007 р., Гаазької конвенції про угоду про вибір суду 2005 р.);

2. статутний режим, в рамках якого діє система реєстрації іноземного судового рішення в особливому реєстрі, відповідно

до Акту «Про відправлення правосуддя» 1920 р. та Акту «Про взаємне виконання судових рішень» 1933 р., (для країн Багато країн Карибського басейну / колишніх британських домініонів, включаючи Бермудські острови, Британські Віргінські острови, Кайманові острови, Нігерію, Уганду, Танзанію, Республіку Кіпр, Мальту, Нову Зеландію, тощо).

3. режим загального права (для інших, за виключенням вище наведених, країн, в тому числі США, Китаю (включаючи Гонконг), Росії та Бразилії) [2].

Варто звернути увагу, що на території Сполученого Королівства визнаються всі іноземні судові рішення, незалежно від наявності міжнародного договору та виконання принципу взаємності. Однак, окремий дозвіл, який надається на підставі виконавчого позову, потрібен тільки у разі необхідності виконання іноземного судового або арбітражного рішення.

Уособлену позицію Великобританії також відображає той факт, що ч. 2 ст. 38 Луганської конвенції передбачає окремий порядок для цієї країни. Зазначена стаття визначає, що іноземні судові рішення виконується в Англії і Уельсі, в Шотландії або в Північній Ірландії після того, як за клопотанням зацікавленої сторони воно було включено до реєстру для виконання в зазначеній області Сполученого Королівства [1].

Італія і Бельгія, навпаки, за загальним правилом не визнають іноземні судові рішення. Для їх визнання необхідне проведення спеціальної процедури, в результаті якої виноситься так звана «декларація про дію» визнаного рішення на території Італії («a declaration of efficacy»). У Бельгії іноземні судові рішення не визнаються доти, доки не отримано дозвіл (екзекватуру), що видається в особливому порядку.

Розглядаючи систему регулювання визнання та виконання іноземних судових рішень в США перш за все увага звертається на те, що відповідне регулювання в державі не є однорідним, а здійснюється на підставі законодавства кожного окремого штату.

Як зазначає Г.А. Цірат, основи правового регулювання вказаного інституту було покладено при розгляді справи «Hilton v. Guyot» в 1895 р. [4], Зазначена справа закріплювала принцип

міжнародної ввічливості, як презумпцію визнання іноземних судових рішень, а також передбачала дотримання принципу взаємності без будь-яких вимог до наявності міжнародного договору, який би вказаний принцип закріплював. Підходи, які були сформовані даною справою лягли в основу «загального права» (анг. «common law») та застосовуються близько 20-ма штатами при вирішенні питань визнання та виконання іноземних судових рішень. В інших штатах застосовується власне законодавство з цих питань, яке загалом було сформовано Актом про визнання грошових судових рішень іноземних країн 1962 р. [15, с. 320].

Вище зазначені приклади свідчать про те, що передумовою визнання та виконання іноземного судового рішення є застосування принципу взаємності, який однак може бути закріплений як в національному законодавстві, так і в нормах відповідного міжнародного договору. В той же час відсутність вказаного договору не створює перешкоди для даної процедури, зокрема у випадку якого національними правовими нормами встановлене загальне дотримання принципу взаємності, а сам договір (за наявності) може розглядатися як засіб забезпечення принципу взаємності. Крім того, зазначена взаємність може стосуватися не всіх судових рішень, а лише тих, які віднесені державою до певного кола правовідносин, які для неї є важливими.

Висновки. Розглянуті вище приклади застосування принципу взаємності, як підставу для визнання та виконання іноземних судових рішень (чи навпаки) свідчить про значну різноманітність підходів держав, як до ролі міжнародного договору, так і до ролі застосування вказаного принципу. При цьому, одні держави взагалі не мають певних вимог щодо наявного міжнародного договору чи дотримання принципу взаємності в питанні виконання судових рішень (Швейцарія, Італія, Румунія), основну увагу приділяючи національно-правовим способам регулювання даних питань, інші ж - встановлюють необхідність наявності відповідного міжнародного договору, як абсолютну умову для можливості

розгляду питання визнання чи виконання рішення іноземного суду (Україна, РФ, Німеччина, Чехія, Туреччина).

В той же час, принцип взаємності без прив'язки до міжнародного договору дещо спрощує процедуру визнання та виконання іноземних судових рішень за відсутності останнього, однак наявність відповідного міжнародного договору встановлює чітке регулювання вказаної процедури із вказівкою на обов'язковість її умов, що однозначно є позитивним моментом для зацікавлених сторін спору.

Характеризуючи стан визнання та виконання іноземних судових рішень в більшості європейських країн (в тому числі і державах Європейського союзу), необхідно відзначити, що, коли мова йде про виконання рішень у цивільних і кримінальних справах, що походять з держав, які не пов'язані певними міждержавними договорами, воно підпорядковується загальним нормам відповідного національного правопорядку. Визнання іноземного рішення може мати місце в цих країнах без додаткових процесуальних процедур, в той час як примусове виконання, навпаки, може викликати необхідність проведення додаткових процедур щодо його виконання або реєстрації.

У випадках, коли іноземне судове рішення має ознаки, необхідні для визнання, в більшості випадків держава не проводить ні перевірку рішення по суті, ні перевірку правильності застосування іноземним судом норм міжнародного приватного права. Головна обставина, яку суд, якщо перед ним клопотання сторони про визнання, з'ясує насамперед, - чи мав іноземний суд компетенцією для вирішення справи з точки зору міжнародної підсудності.

На думку автора, найбільш ефективним способом визнання та виконання іноземних судових рішень, із урахуванням застосування принципу взаємності є міжнародні договори про правову допомогу, які зокрема виконують не лише функцію забезпечення чи встановлення взаємності в питаннях стосовно визнання чи виконання іноземних судових рішень, а й відіграють важливу роль в регулюванні складових інституту визнання та виконання іноземних судових рішень.

Крім того, оскільки на даний момент немає загального підходу до вирішення проблем інституту визнання та виконання іноземних судових рішень є необхідність в застосуванні уніфікованого міжнародного документа.

Найголовнішою в даному випадку функцією такого міжнародного документа буде забезпечення принципу взаємності, яке оформлюватиметься шляхом встановлення єдиних умов визнання та виконання іноземних судових рішень, що є обов'язковими для всіх держав-учасниць міжнародного договору.

Література:

1. Convention on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters [Електронний ресурс] – режим доступу: [http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A22007A1221\(03\)](http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A22007A1221(03)).
2. International Comparative Legal Guides. [Enforcement of Foreign Judgments 2016](#). England and Wales: [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://www.iclg.co.uk/practice-areas/enforcement-of-foreign-judgments/enforcement-of-foreign-judgments-2016/england-and-wales>.
3. Switzerland's Federal Code on Private International Law (CPIL)1 of December 18, 1987 [Електронний ресурс] – режим доступу: [https://www.hse.ru/data/2012/06/08/1252692468/SwissPIL%20%D0%B2%20%D1%80%D0%B5%D0%B4.%202007%20\(%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB\).pdf](https://www.hse.ru/data/2012/06/08/1252692468/SwissPIL%20%D0%B2%20%D1%80%D0%B5%D0%B4.%202007%20(%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB).pdf)
4. U.S. Supreme Court *Hilton v. Guyot*, 159 U.S. 113 (1895) [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/159/113/>
5. UN Charter [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://www.un.org/en/sections/un-charter/un-charter-full-text/index.html>.
6. Бирюков П.Н. Вопросы международного частного права. – В.: 2006. – С. 36.
7. Богуславский М.М. Международное частное право: Учебник. - 5-е изд., перераб. и доп. - М: Юристъ, 2005. – с. 454-456.
8. Гетьман-Павлова И.В. «Международное частное право»: Учебник, 3-е издание / перераб. и доп. – М.: Экспо, 2011 – с. 534.
9. Гражданский процессуальный кодекс от 14.11.2002 г. № 138-ФЗ. [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.zakonrf.info/gpk/409/>

10. Жарко А.Л. Признания и исполнения иностранных судебных решений: теоретические доктрины и концепции. [Электронный ресурс] – режим доступа: http://superinf.ru/view_helpstud.php?id=3178.
11. Косова М. Исполнение решений иностранных третейских судов. - Российская юстиция. М.: - 2005.- № 1. - С. 26-27.
12. Мироненко І.В. Міжнародне приватне право: Навчальний посібник. – Івано-Франківськ, 2010. – с.71
13. Навроцький А. Основні засади визнання та виконання іноземних судових рішень у Федеративній Республіці Німеччина / Юридичний журнал: В.О. Юстиніан. №1. К.: 2007 [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2522>.
14. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
15. Цірат Г.А. Міжнародний цивільний процес: сучасний стан та перспективи міжнародно-правової уніфікації.: Монографія. - Х.: Видавництво Іванченка І.С., 2013. – с. 315, 318-320.
16. Шак Х. Международное гражданское процессуальное право. Учебник \ пер.с нем.- М.: БЕК, 2001 –с. 425-427.